

MODERN DEVLET VE TIP: II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE FRENGİ İLE MÜCADELE

M. İnanç ÖZEKMEKÇİ*

ÖZET

Bu çalışma 1876-1909 yılları arasında tahtta bulunan Sultan İkinci Abdülhamit döneminde frengi hastalığına karşı yürütölen mücadelenin, geç dönem Osmanlı İmparatorluğunda modern devlet yönetim tekniklerinin kurulmasında nasıl bir dönüm noktası olarak değerdendirilebileceğini analiz etmektedir. Merkezileşmiş modern devlet iktidarının hastalığa karşı yürüttüğü mücadeleyle, niteliksel ve niceliksel olarak yetkin bir sosyal beden kurmayı hedeflediğı savunulmuştur. Bu hedef doğrultusunda devlet iktidarının, insanların gündelik hayatlarına da müdahil olan yeni bir iktidar biçimiyle işlediğı ortaya konulmuştur. Çalışma temelde devletin müdahil olduğı iki alana odaklanmıştır: Askere alma işlemlerinin ve fuhşun düzenlenmesi. Frengiyle mücadele bağlamında ele alınan bu iki alan, modern devlet iktidarının uygulamalarının toplumdaki cinsiyet rollerini açığa çıkaran, pekiştiren ve yeniden kuran bir mahiyet arz ettiğinin ipuçlarını vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Frengi, Modern Devlet, Sosyal Beden, Toplumsal Cinsiyet Roller

MODERN STATE AND MEDICINE: THE FIGHT AGAINST SYPHILIS DURING THE REIGN OF SULTAN ABDÜLHAMID II

ABSTRACT

This article analyses how the fight against syphilis during the reign of Sultan Abdülhamid II (r. 1876-1909) can be seen as a turning point, in the late Ottoman period, towards the establishment of modern governmental techniques. It is argued that in the campaigns against this disease, the modern centralised state power aimed at creating a qualitatively and quantitatively competent social body in the specific Ottoman context, a social body on which new forms of political power operated in ways that interfered with people's daily life. From this point of view, the article deals with two main areas of state intervention: regulation of army conscription and of prostitution, reflecting the fact that modern state power addresses gender roles in society in distinctive ways.

Keywords: Syphilis, Modern State, Social Body, Gender Roles

---

* Ar. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, inancozekmekci@gmail.com

Giriş

Sağlık hizmetlerinin devlet eliyle sunulmaya başlamasını Foucault 18. yüzyıl Avrupa'sında devlet ve toplum arasındaki ilişkide yaşanan değişim üzerinden modern devlet iktidarının altını çizerek ortaya koyar. Artık, modern öncesi dönemin aksine devlet ve onun yönetici elitleri nüfusun bütününe adım adım iktidar uygulamalarının asli alanı olarak kavramaya başlarlar. Bu bağlamda modern devlet iktidarını daha öncelilerden ayıran en önemli özellik, bireylerin gündelik ve sosyal hayatlarına daha fazla müdahil olmasıdır. Modern devletin oluşum sürecinde özellikle toplumun refah ve sağlığına yönelik uygulamalarla kendini gösteren bu politikalar, nüfusun sosyal ve ahlaki kontrolünü sağlayarak onun üretken kapasitesini artırmayı hedefler. Ancak modern devlet, bir yandan toplumu oluşturan bireylere sağlık ve refah hizmetleri götürerek onların üretken kapasitelerini arttırmaya, diğer yandan da nüfusun sosyal ve ahlaki kontrolüne ağırlık vererek bu kapasiteyi ortaya çıkarmaya çalışır.¹ Foucault'un yönetilebilirlik (*governmentality*) kavramıyla ifade ettiği sosyal sorunların devletin operasyonel alanını oluşturması, diğer bir ifadeyle nüfusun refahını devletin kendine mesele edinmeye başlaması sürecinde toplum sağlığı konusu önemli ve hatta başat bir yer tutar.² Modern devlette nüfus artık başıboş kitlelerden ziyade üzerinde geleceğe dair projeksiyonların yapıldığı bir sosyal bedendir. Sosyal alanın disiplini ise modern öncesi olarak tasvir edilen “dağınık” ve “işe yaramaz” topluluklardan devlet için işe yarar bireylerin elde edilmesini amaçlar.

Bu çalışma, 19. yy'ın ikinci yarısından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yerinde bir salgın halinde görülen frengiyle mücadele için alınan tedbirlerin, siyasal iktidarın nüfusun sağlıklı olmasına giderek artan ilgisi ve bu bağlamda da 'sosyal bedeni' nitelik ve nicelik bakımından dönüştürme gayreti üzerinden okunması çabasıdır. Çalışmanın odağı sosyal alanı düzenleme pratikleriyle sınırlı tutulmuş; hastalıkla mücadele için kurumsal ve teknik altyapıya yönelik faaliyetlerin incelenmesi bir başka çalışmaya bırakılmıştır. Böylelikle, Türkiye'deki tıp tarihi yazımına hâkim olan ama yerini giderek sosyal tarihçiliğe ve modern devleti yeni iktidar formları bağlamında ele alan analizlere bırakmaya başlayan modernleşme söylemi-

¹ Nadir Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet”, İletişim Yayınları, 2002, p.19.

² Colin Gordon, “Governmental Rationality: an Introduction,” in *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, ed. Graham Burchell, Colin Gordon, and Peter Miller (The University of Chicago Press, 1991), 20.

ne getirilen alternatiflere bir katkı sağlanması amaçlanmıştır.³ Çalışmanın dayandığı kaynaklara dair bir husus burada belirtilmesi gereklidir. Çok büyük ve bir o kadar da eski olan Osmanlı arşivlerinde Sıhhiye Nezareti kayıtları henüz tasnif edilip kullanıcılara açılmamıştır, bu yüzden bu çalışmada İçişleri bakanlığı kaynakları temel alınmaktadır. Bu durum, Osmanlı tıp tarihi çalışmalarının bütünü için kaynaklar açısından önemli bir eksiklik olarak kabul edilebilirse de, konuyu modern devlet ve iktidar sorunsalını odak alan çalışmalar açısından, merkezileşen devlet bürokrasisinin kamusal sağlığa ilgisini gösteren yeterli kanıtlar mevcuttur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Frengi'ye Genel Bir Bakış

Frengi'nin Osmanlı topraklarında ilk kez ne zaman görüldüğüne ve hangi yollardan geldiğine dair net argümanların sunulmuş olduğu söylenemez. Hastalığın 15. yy sonlarında İspanya'dan kovulan Yahudiler aracılığıyla önce Fas'a oradan da deniz ticareti vasıtasıyla İmparatorluğa girdiğine dair spekülatif düzeyde iddialar vardır.⁴ Bununla birlikte, İbrahim bin Abdullah tarafından *Alaim-i Cerrahi* adıyla tercüme edilen isimli el yazması kitaptan, Osmanlı hekimlerinin frenginin varlığından 16.yy başlarından bu yana haberdar oldukları sonucu çıkarılabilir. Söz konusu eser, Osmanlı Devletinin Mora'yı (Peloponnessos) fethinden sonra Methone kalesinden elde edilmiş ve Osmanlıcaya çevirisi 1505 yılında tamamlanmıştır. *Alaim-i Cerrahiye*'nin frenginin tedavisinden bahseden 22. bölümünde hastalığa Frenk uyuzu adı verildiği ve Nuh peygamber zamanından beridir var olduğunun rivayet edildiği belirtilir.⁵ Doğruluğu daha az tartışmalı olan bilgilere göre Osmanlı toprakları, 16.yüzyıl ortalarında Avrupa'da giderek yaygınlık kazanan frengi

³ Bu türden yeni çalışmalar için bkz. Ceren İlikan, "Tuberculosis, Medicine and Politics: Public Health in the Early Republic", Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006 ; Halil İbrahim Kalkan, "Medicine and Politics in the Late Ottoman Empire (1876-1909)", Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2004.

⁴ Basa S. "Sifiliz'in Tarihi". Haseki Tıp Bülteni. 1977;15(2): 93-5. aktaran İnci Hot, Ülkemizde Frengi Hastalığı ile Mücadele (*Struggle with Syphilis in Our Country*), T Klinik Tıp Etiği-Hukuku Tarihi 2004, 12 s.37. Avram Galanti ise frenginin Yahudiler aracılığıyla imparatorluğa girdiği yolundaki iddiaların Hitler ajanları tarafından yapılan bir propaganda olduğunu ileri sürer. Avram Galanti, "Türkler ve Yahudiler" (Turks and the Jews), Gözlem Yayıncılık, İstanbul, 1995.

⁵ Prof.Dr.Fuat Kamil Berksan, Türk Tıp Tarihi Arkivi, cilt 3, no: 3, İstanbul, 1938 s.49.

salgınından 1566 yılında ciddi olarak etkilenmiştir⁶ ve hastalığın tedavisine yönelik araştırmalarda bulunulmuştur.⁷ Benzer bir biçimde aynı döneme ait Bursa şehri Şer'i Mahkeme kayıtlarından bu dönemde şehirde frenginin veba ile birlikte yaygın bir hastalık olduğu anlaşılmaktadır.⁸ Şair bir hekim tarafından hastalığın tedavisine dair yazılan yine bu yüzyıla ait bir şiirden de frenginin o dönemde "Frenk zahmeti" olarak imparatorluk coğrafyasında bilindiğini öğreniyoruz. Türklerin hastalığa verdikleri genel isim Frengidir ve günümüzde de hala bu isimle anılır. Frengi kelimesi Batıya-Avrupa'ya ait olan anlamıyla Farsça "frenğ" kelimesinden türetilmiştir ve bu anlamda aslında Avrupa'da da her halkın bu hastalığı adlandırma yöntemi olan hastalığın bulaşma kaynağına göndermede bulunuşuyla paralellik taşır.⁹ Ne var ki frenginin 16. yüzyıldan sonra 19. yüzyıla kadar olan serüvenine dair araştırmalar yapılmayı beklemektedir.

İmparatorlukta modern dönemdeki ilk ciddi salgınlar, 19.yy boyunca Osmanlının Rusya ile yapmış olduğu savaşlar neticesinde yaşanan yoğun göç dalgalarından sonra görülür. 1806–1812 ve 1828–1829 Osman-Rus Savaşlarından sonra artan frengi 1854 Kırım ve özellikle 1877–78 Osmanlı Rus savaşlarından sonra yaşanan toplumsal kaos ve kaybedilen topraklardan içeriye doğru yaşanan göç dalgalarıyla daha da görünür hale gelmiştir.¹⁰ Bununla birlikte özellikle Dahiliye Nezaretinin arşiv kayıtlarında İmparatorluk taşrası ile başkent arasında teati edilen frengiye dair belgeler ikinci Abdülhamit döneminde açıkça daha fazladır. Abdülkadir Gül'ün Osmanlı arşivlerinden taşra ve başkent İstanbul arasında resmi makamlar arasında yapılan yazışmalardan yararlanarak titizlikle hazırladığı frengi salgınının seyri tablosu, 1886–1904 yılları arasında hastalığın imparatorluğun Anado-

⁶ Jack E. McCallum, "Military Medicine: From Ancient Times to 21st Century", ABC-Clio, 2008, s. 315.

⁷ Esin Kahya, Ayşegül Demirhan Erdemir, "Medicine in the Otoman Empire and other scientific developments", Nobel, 1997, s. 107

⁸ Osman Çetin, "Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerinden Notlar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* sa.2, cilt.2, yıl.2, 1987, s.63–71.

⁹ Moskovalılar frengiyi Polonyalı hastalığı olarak adlandırırken, Lehler bunu Alman hastalığı Almanlar, İtalyan ve İngilizler gibi Fransız hastalığı olarak adlandırmaktadır. Flamanlar ve Dutchlar ve de Kuzey Afrika da hastalık İspanyol hastalığı olarak bilirken Japonlar Portekiz hastalığı olarak adlandırır. Claude Quétel, *History of Syphilis*, John Hopkins University Pres, Baltimore 1992, s. 16

¹⁰ Nuran Yıldırım, "Tanzimattan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları" *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. V s. 1329

lu, Balkanlar ve Ortadoğu topraklarında kısa aralıklarla büyük bir salgınlar halinde görüldüğünü ve bu durumun merkezi iktidar tarafından sıkı bir şekilde takip edilmeye başlandığını ortaya koymaktadır.¹¹ Çalışmaya göre, söz konusu zaman aralığında görülen salgınlar başta Batı Karadeniz'deki sahil şehirleri ve hinterlandını (Safranbolu, Kastamonu, Bolu, İnebolu, Sinop), Batı Anadolu sahili ve hinterlandını (Saruhan, Aydın), Doğu Karadeniz sahili ve hinterlandını (Trabzon, Erzurum, Erzincan) kapsamak üzere Kuzey Afrika'da Bingazi'de, Balkanlar'da Edirne'de ve Doğu Anadolu'dan Ortadoğu'ya uzanan kuşak üzerinde (Dersim, Maraş, Hakkari, Halep, Kudüs) görülmüştür.

İkinci Abdülhamit zamanında frengiyle mücadelenin öncü isimlerinden Alman Doktor Düring'in anıları, abartılı olma ihtimali olmakla birlikte, o dönemde Anadolu'daki frengi salgının boyutları hakkında önemli ipuçları vermektedir. Düring Osmanlı imparatorluğunda görev yaptığı topraklarda frengiyi şöyle tanımlamaktadır:

“Suriye, Fırat, Dicle havzası hariç Küçük Asya'da Osmanlı nüfusu 1844'den 1890 yılına kadar 12 milyondan 7 milyona düşmüştür. Bunun nedeni bütün Türkler için geçerli olan ağır askeri hizmet ve diğer taraftan frengi hastalığıdır. Ayrıca İstanbul'dan Düzceye kadar olan seyahatimde (*yani Batı Karadeniz kıyılarından bahsetmektedir*), bölgede hızlı bir nüfus düşüşü olduğu dikkatimi çekmişti. (...) Artık buralarda Türk kalmamıştır. Türk halkı tamamen ölmüş. Bunun nedenini sorduğumda halkın frengiden öldüğünü öğrendim...”¹²

Batı Karadeniz bölgesi özellikle de Kastamonu şehri ve buna bağlı Safranbolu, İnebolu ve Sinop gibi yerleşim yerleri bu dönemde hem Anadolu'da hastalığın en çok yaygınlık kazandığı hem de başkent İstanbul'a yakınlığı ve deniz üzerinden ulaşımının kolaylığı bakımından otoritelerin dikkatlerini en çok yoğunlaştırdığı alandır. Hastalığın bu bölgede yoğunlaşmasının nedeni olarak değişik yorumlar yapılmaktadır. Bu yorumlardan bir tanesi, çoğunlukla Kastamonu bölgesinden askere alınan birliklerin İstanbul'da

¹¹ Abdülkadir Gül. “XIX. yy'da Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık), *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 41, sf. 258-259.

¹² Aktaran: Ramazan Çalık, Muzaffer Tepekaya, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sa.16, Konya 2006, s.205-228.

genelevlerin yoğun olarak bulunduğu semt olan Galata'da konuşlandırıldıkları ve hastalığı buradan kaparak kendi memleketlerine taşıdıkları üzerinde durmaktadır. Diğer bir görüşe göre, Kastamonu'daki birçok erkek İstanbul'a ya işçi olarak çalışmaya ya da askerlik için gitmiştir. Cinsel ihtiyaçlarını İstanbul'daki genelevlerde gideren bu işçiler, frengi kapmış ve memleketlerine döndüklerinde bu hastalığı eşlerine geçirmişlerdir. Bir başka yoruma göre ise bu bölgenin erkekleri Karadeniz üzerinden Rusya'ya fırıncı olarak çalışmaya gitmişler ve Rusya'da frengi kapıp kendi memleketlerinde yaymışlardır. Bu son etkene paralel bir biçimde İmparatorluğun Trabzon ve Samsun gibi Karadeniz kıyılarında yer alan diğer iki şehrinde de frenginin Rusya ve Romanya'ya gidip gelenlerde görülmüş, hastalığın yayılmaması için hükümet bu kişilerin gözetim altına alınması ve özellikle de evli olanların "itina ile" muayene edilmesi direktifini vermiştir.¹³ Dolayısıyla bu dönemde frenginin yayılmasında imparatorluk içinde veya dışındaki büyük yerleşim merkezlerinde ticari canlanmayı takiben geçici ya da mevsimlik işçi göçünden kaynaklanan nüfus hareketliliğinin de özellikle önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır. Buna paralel olarak, bu yerleşim merkezlerinden biri olan Adana'da yüzyıl ortasında başlayan pamuk tarımı bu yöreye yoğun bir mevsimlik tarım işgücü girişine yol açmış ve bu işçilerin etkisiyle frengi yayılmıştır.¹⁴ Benzer şekilde 1908 yılında İstanbul Üsküdar'da çalışmaya gelen işçiler arasında frengi görülmesi üzerine işçiler belediye tabiplerince ücretsiz tedavi edilmişlerdir.¹⁵

Frengi söz konusu olduğunda ilk akla gelen bunun cinsel yolla bulaşan bir hastalık olduğudur; ancak hastalığın İmparatorluk coğrafyasının taşrasını da kapsayacak büyüklükte yaygınlık kazanmasının frenginin ortak kullanılan eşyalarla kısa sürede yayılabilen non-venereal (*endemic trepanomatoses*) formu olabileceği de unutulmamalıdır. Quetel'in de belirttiği gibi hastalığın 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında dünya çapında bu kadar hızlı yaygınlık kazanmasının sebebi de frenginin bu formudur.¹⁶ Nitekim 1907'de askeri doktorlar tarafından Dahiliye Nezareti'ne sunulan bir raporda, Seferihisar ilçesinde frenginin yayılma sebebi olarak bölgede oturan Ermeni çerçilerin köylere kadar giderek buradaki halkla iç içe bulunur durumda

¹³ BOA. DH. MKT. 850, 26 S 1322 [12 Mayıs 1904]

¹⁴ BOA. DH MKT. 878, 17 L 1322 [25 Aralık 1904]

¹⁵ BOA. DH MKT. 2625, 11 Ş 1326. [8 Eylül 1908]

¹⁶ Quetel, *age*, s. 15.

olması gösterilmiştir.¹⁷ Osmanlılar'da frenginin bu formu “masum frengi” olarak adlandırılmaktaydı:

“Bazı köylerde nüfusun yüzde 80-90’ında bu hastalık vardı. Tıp adamları köylerde yaşayarak hastalığın ne kadar yaygın olduğunu görüyorlardı. Aileler aynı kaptan yemek yiyor ve su içiyorlardı. Hastalık diğer salgınlarda olduğu gibi bir kişiden diğerine taşınıyordu, “masum frengi” olarak adlandırılıyordu. Deride açılan yaraları olan hastalarda kronik frengi vardı, en sık görülen şeydi”.¹⁸

Çalışmamızın odaklandığı dönemde olmamakla birlikte, 1913 yılında dönemin önemli gazetelerinden olan *Tanin*’de yazan Ahmet Şerif’in, Bolu ve Kastamonu bölgelerinden frengi izlenimlerini anlattığı yazısı, “masum frenginin” yayılışı hakkında bizlere önemli ipuçları sunmaktadır. Örneğin Bartın Kazası için, kasabanın çarşısında hiç temizlenmeden, buhardan geçirilmeden eski ve kullanılmış elbise, çanak, çömlek ve hırdavat satan dükkânlar hastalığın yayılmasında önemli rol oynar. Bir başka belde olan Mudurnu’daysa, köy evlerinde bakır ve ahşap kaplardan herkesin ortak olarak su içmesi, yine çatlak ağaç kaşıkların ortak olarak yemeklerde kullanılması, temizliğin olmayıp lağımların açıktan akması ve köye su temininde araları ağaç künklerin kullanılarak mikropların buralarda yuvalanmalarından bahsedilir.¹⁹ Dahası, özellikle kırsal kesimde bu hastalığın halk arasında ciddi bir maraz olarak değerlendirilmediği de görülmektedir. Ahmed Şerif’in ifadesiyle insanlar “Asla acımayan yaralarına, hükümetin niçin bu kadar önem verdiğine şaşarlar.” Bu durum, Maarif-i Tıbbiye Meclisi’nin 1907 yılına ait, aşağıda detaylı olarak üzerinde durulacak olan raporunda da taşra halkının yüz ve burunlarında yaralar açmadıkça hastalığı önemli bulmadıklarına dair ifade, frenginin imparatorluğun en azından kırsal bölgelerinde halk arasında sosyal bir mesele olarak görülmediği argümanını destekler niteliktedir. Devletin, halkın “acımayan yaralarına” neden bu kadar önem verdiğinin cevabıysa modern devletin sosyal alana nüfuzunun Osmanlı bağlamındaki anlamında gizlidir.

¹⁷ BOA DH MKT. 648. 7 ZA 1320 [5 Şubat 1903].

¹⁸ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, Ankara, 2005, s. 399

¹⁹ Ahmed Şerif, “*Anadolu’da Tanin*”, (Haz.) Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999. sf. 419.

İkinci Abdülhamit Dönemi'nde Frengi ile Mücadele

Klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda tıp alanı, aşağı yukarı dünyanın diğer yerlerinde de olduğu gibi devletin doğrudan görev alanı olarak görülüyordu. Sağlık hizmetleri, devlet otoritesinden görece bağımsız ve dini vakıflar tarafından finanse edilen darüşşifa ve bimarhanelere bırakılmıştı. 19. yüzyıla gelinceye değin İmparatorluk'taki tıp bilgisi ve pratiği; gezici sağlıkçılar ve halk tıbbının popüler biçimleri sayılmazsa, bu klasik yapı içinde kalmıştır.²⁰ Devletin gücü ile yönetilen nüfusun niteliği arasındaki ilişkiyi özellikle merkezi ordu bağlamında kuran merkezi yönetim, on dokuzuncu yüzyıl boyunca sosyal hayatın içinde nüfuzunu kademeli olarak artırmıştır. Giderek, geleneksel düzende devletle ilişkisi çok sınırlı olan alanlar, yeni bürokratik kurumların inşası ile birlikte devletin birebir ilişki içine girdiği alanlara dönüşmüştür.

İkinci Abdülhamit zamanı, sadece yukarıda belirtildiği gibi frenginin imparatorluk coğrafyasını en çok etkilediği dönemi olduğu ve bu yüzden alınan önlemlerin rahatlıkla takip edildiği için değil, aynı zamanda bu önlemlerin kamusal sağlık-devlet iktidarı ilişkisini kuran yönetilebilirlik anlayışı çerçevesine oturtulması bağlamında önemlidir. Gerçekten de II. Abdülhamid döneminde siyasal iktidarın, toplumsal bedenin nicelik ve nitelik bakımından geliştirilmesi yönündeki sadece frengiyle mücadeleyle sınırlı kalmayan gayretlerinde göze çarpan bir hızlanma söz konusudur. Diğer yandan yine bu dönem yönetilecek kolektivitinin üretken kapasitesinin artırılması gerekliliğine ve buna paralel olarak modern devletin yönetilenlerinin “işe yarar” öznelerle nasıl dönüştürülebileceğine dair düşüncelerin daha açık ifade edilmeye başladığı bir dönemdir. Her bireyin ülkesi ve devleti için birer “sermaye” olduğunu ve kişilerin sağlıklarını korumalarının kendileri ve ayrılmaz parçası oldukları devlet için bir görev olduğunu, ele alınan dönemin ünlü doktor bürokratlarından Besim Ömer belirtmektedir. Sosyal beden içinde geleceğe yönelik birer sermaye olarak tasavvur edilen insanların devlet için “işe yarar” özneler olabilmelerinin öncelikle sağlıklı olmalarına bağlı olduğunun farkında olan Besim Ömer, hijyeni öğrenip uygulamanın herkesin, “hatta avamın da” görevi olduğunu belirtir. Beslenme, barınma ve sağlık gibi hayatın tüm alanlarının hijyen ilkelerine göre nasıl düzenleneceğinin insanlara öğretilmesi hedeflenmelidir. Zira kamu sağlığı-

²⁰ Rhoads Murphey, “Ottoman Medicine and Transculturalism from the Sixteenth through the Eighteenth Century”, *Bulletin of the History of Medicine* 66, (1992), pp. 387-388.

nın ayırt edici özelliği, tedavi edici olmaktan ziyade öncelikle hastalıkların ortaya çıkışını önleme ve toplumun esenliğini sağlama amacı gütmesidir.²¹

Frengi, ikinci Abdülhamit zamanında politik otoriteleri hem niteliksel hem de niceliksel anlamda nüfusa verdiği zararlardan ötürü kaygılandırmıştır. Nüfus azalmasının önemli bir nedeni olan frengi ordunun ve dolayısıyla devletin gücüne bir tehdit olarak algılanmıştır. Frengi sadece mevcut nüfus açısından değil aynı zamanda ortaya çıkan kalıtsal frengi sonucu ölü doğumlar, süt çocuğu ve okul çocuğu ölümleri görülmeye başlamıştır. Bu açıdan frengi nüfusun geleceği açısından da ciddi risk oluşturmaktadır. Askeri Tıp Okulunda dermatoloji ve frengi profesörü olan Dr. Celalettin Muhtar'ın, 1899 yılına ait Osmanlı sağlık yıllığında belirttiği gibi frengi hemen açığa çıkan etkilerinin yanı sıra, kalıtsal özelliklerinden dolayı da sosyal yapıya zarar vermektedir. Frengili kocaları tarafından hastalık bulaştırılan kadınlar arasında çocuk düşürme oldukça yaygındır. Frengili kişilerin çocuklarının çoğu ya doğumda ölmektedir, ya da zayıf, solgun, kısa endamlı, kambur, aptal ve hastalıklara açıktır.²²

Frengiyle mücadele bağlamında Osmanlı Devleti'nin sosyal alana nüfuz etme üzerinden düzenleyici yaklaşımı, öncelikle ordu-askerlik işleri ve fuhuşla mücadele alanlarında yoğunlaşmıştır.

Ordu İçin Bir Tehdit Olarak Frengi

Frengi, modern-merkezi devlet olma haline gelmeyi esas olarak askeri açıdan güçlü olmak olarak kavrayan bir imparatorluk için ciddi bir tehditti. Tehdit başlangıçta, hastalığa yakalanan erkeklerin güçten düşüp vazife yapamayacak duruma gelmesi ve ordudan erken terhis edilmeleri şeklinde bir sorunla ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda, frenginin 19. yy başlarından itibaren arşiv kayıtlarına girmeye başladığı söylenebilir. Bu yüzyıl başına ait frengiye dair az sayıdaki arşiv belgesinden birinde “Frengiye” yakalanan Silistre Süvari Alayı'ndan Hamiş adlı bir asker kendisinin ordudan ihracını ya da tedavi ettirilmesini belirten bir dilekçeyi ilgili makamlara sunulduğu kaydedilmektedir.²³ Benzer şekilde, Kahire savaşında frengi olan ve “iş

²¹ Besim Ömer (Akalin), Ed. “Hıfzısıhhat Nedir?”, *Nevsali Afiyet*, III, (İstanbul, Ahmet İhsan ve Şürekası), 1904, s.92-99'dan aktaran Halil, İbrahim Kalkan, *age*, s. 8.

²² Celaleddin Muhtar. “Frengi Tedavisi.”, *Nevsali Afiyet* I., İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaası, 1315 [1899], s. 175.

²³ BOA. A. MKT. 53, 5 ZA 1262 [25 Ekim 1846]

yapamaz hale gelen”(amelden kalan) Ahmed 1803 yılında²⁴; bir yedek asker olan Bolulu Mustafa'nınsa 1838 yılında frengiye yakalanmasından²⁵ dolayı askerlikle ilişiği kesilmiştir.

Abdülhamit dönemindeyse frenginin ordu işleyişini giderek daha üst düzeyde etkileyen bir nitelik taşıdığı ve frengi konusunun potansiyel asker olan erkek nüfusun sağlığı bağlamında daha yoğun bir şekilde ele alındığı söylenebilir. Nitekim Osmanlı'da frengiyle mücadelede önemli bir şahsiyet olan Ernst V. Düring'in gelişi, Osmanlı ordusunu yetiştirmek üzere Almanya'dan 1883'te getirilen Von der Goltz'un Kastamonu bölgesinden askere alınacak kişilerin muayeneleri esnasında çok sayıda frengili görmesi üzerine durumu padişaha aktarması ve frengi ile mücadele için bir teşkilat kurmayı önermesi sonucu gerçekleşmiştir. Frenginin bir salgın halini almasına ek olarak, 1869'dan itibaren imparatorluğun Müslüman erkekler için 6 yıllık zorunlu askerlik hizmetinin getirilmiş olması, frengiyle iktidarın daha yakından ilgilenmesini gerektirmiştir. Örneğin 1884'te, Anadolu'nun doğusunda Erzurum'daki askeri hastanede yatmakta olan askerlerin yarısından fazlasının (sayı belirtilmemiştir) frengili olduğu, dahası hastalığın köylere kadar yayıldığı belirtilerek hastalığın önlenmesi amacıyla birer hastane kurulması talep edilmiştir.²⁶ Yine 24 Mart 1902 tarihli belge salgının yoğun olarak görüldüğü Batı Karadeniz'de yer alan Düzce'den Yemen'e gönderilen askerlerin frengiden öldüklerini belirtmektedir.²⁷ 1904'teyse bu sefer Hüdavendigâr Vilayetinde askeri bölük merkezlerinde görülen frenginin önlenmesi için tedbir alınması istenmektedir.²⁸ Dolayısıyla bu dönemde hem orduya dahil olmadan önce özellikle taşrada hastalık tespit edilenlerin hem de askerliği sırasında hastalık görülen askerlerin ordudan doğrudan terhis edilmesi yerine tedavi edilmelerine yönelik bir anlayışın benimsenmesi bir anlamda zorunlu hale gelmiştir. Bu bağlamda frengiyle mücadelenin, modernleşen imparatorluğun erkek nüfusu için önemli bir disiplin altına sokulma aracı olduğu söylenebilir.

1895 yılında Meclis-i Mahsus tarafından Kastamonu vilayeti için yayınlanan ama frenginin görüldüğü her yer için geçerli olan önlemleri tespit eden padişah iradesi Osmanlı örneğinde modernleşmenin ve bu bağlamda

²⁴ BOA. C. AS. 434, 9 RA 1218 [29 Haziran 1803]

²⁵ BOA. C. AS. 975, 17 CA 1254 [8 Ağustos 1838]

²⁶ BOA. DH. MKT. 1424, 5 N 1304 [28 Mayıs 1887]

²⁷ BOA. DH. MKT. 456, 14 Z 1319 [10 Temmuz 1892]

²⁸ BOA. DH. MKT. 878, 26 CA 1322 [8 Ağustos 1904]

iktidarın topluma nüfuzunun askeri saikler üzerinden ilerleyişini ortaya koymaktadır. Daha önceki yıllarda alınan önlemlerin yetersizliğinden bahseden irade, frengiyle mücadelede yerel idare ve askeri makamlar ile devletin işbirliği içinde yürüteceği beş maddeden oluşan daha organize bir mücadele programını öngörür. Asker teminine yönelik frengi bağlamında modern devletin endişelerini ortaya koyan iradeye göre, yeni askere alınacak olanlar ilk olarak rütbeli doktorlar tarafından muayene edilecek; hastalığı taşıyanlar tedavi edilmek üzere askeri merkezlere sevk edileceklerdir. İkinci olarak, bir vilayet merkezine bağlı olan bütün diğer alt yerleşim birimlerinde (belgede Kastamonu örneği üzerinden verilmiştir) temin edilecek doktor ve eczacı masrafları askeri birimlerin “tedavi ihtiyaçları” bütçesinden karşılanmak üzere yeni hastaneler kurulması zorunlu görülmüştür. Bu yerlerde frengiye yakalanan her kim varsa, üçüncü olarak, tedavi edilmek üzere zorunlu olarak bu hastanelere gönderilecektir. Dördüncü olarak tedavi olup iyileşen hastaların evlerine dönmeleri için yeni düzenlemeler yapılacaktır. Beşinci olarak ise çalışmak üzere gelen amele ve esnafın yerel doktorlarca muayenesi zorunlu olacak ve şayet frengiye rastlanılırsa hastanelere sevk edileceklerdir. Yerel doktorlar her on beş günde bir hastalığın durumunu ordu sağlık birimine iletmekle yükümlüdürler. Ayrıca üç ayda bir de hem askeri hem de sivil makamların gözetiminde bir memur şehir merkezlerini ve kırsal kesimi denetleyecektir. Bu denetimlerin raporları merkezi idareye bildirilecektir.²⁹

Maarif-i Tıbbiye Meclisi de 1907 yılında aldığı bir kararla Dahiliye Nezaretine yukarıdaki iradeye paralel önlemler almasını tavsiye etmektedir. Kararda belirtildiğine göre bir yandan taşra ahalisinin “*frengi hastalığını adi bir hastalık, önemsiz bir çıban olarak gördüklerinden dolayı söz konusu hastalığın müthiş tahribatı burun ve göz gibi görünen organlarda görülmeye başlamadıkça doktoralara müracaat etmeyerek yakalandıkları hastalığı sıkı bir şekilde gizlemekte*” olması söz konusudur. Diğer yandan hastalık tespit edilen gençler askere gitmemek ya da yedek olarak askeri birlik depolarında yapmaları gereken 40 günlük vazifeye gitmemek için kendilerine verilen ücretsiz ilaçları kullanmamaktadır. Bu yüzden frenginin bulaşma ve yayılma oranı artmaktadır. Maarif-i Tıbbiye Meclisi’ne göre, askere alım muayenesi sırasında frengiye yakalandıkları tespit edilenlere hastane dışında ilaçla tedavi başlanmalı, isimleri Dahiliye Nezareti’ne bildirilmeli şayet ilaç

²⁹ BOA. İ. DH. 1326, 17 RA 1313 [7 Eylül 1895]

kullanmayı reddederlerse zorla hastanelere sevk edilmelidirler. Bu kişiler frengi belirtileri geçtikten sonra ait oldukları askeri kıtalara gönderilmelidirler. Askeri depolarda yedek olarak görevlendirilecek olan kişilerde frengiye rastlanması durumunda bu kişiler de tedaviye mecbur edilmeli, köylerine dönmeleri engellenmeli ve askerlik hizmetlerine kaldıkları yerden devam etmelidirler. Kararda, frengi belirtileri görülen kimselerin aynı zamanda köy muhtar ve yardımcıları tarafından hükümete bildirilmesi gerektiği, bunu yerine getirmeyenlerin cezalandırılmasının da bir ibret teşkil edeceği vurgulanmıştır.³⁰ Dahiliye Nezareti'nin bu önerileri uygulamaya geçirme konusunda sıkıntılar yaşadığı, Maarif-i Tıbbiye Meclisi'nin bu talebinden üç sene sonra dahi silah altına alınan askerlerden frengi görülenlerin sevklerinin ertelenmemesi ve bunların tedavi edilmeleri için hastaneye yatırımları gerektiğine yönelik kararlarından tespit edilebilmektedir.³¹

Yine aynı dönem için, frenginin genç erkekler tarafından kendilerine bilerek bulaştırıldığı, Osmanlı toplumu için görece yeni bir olgu olan zorunlu askerlikten kaçmanın ve bu bağlamda modern devletin nüfuzuna direnmenin bir biçimi olduğuna yönelik iddialar olmakla birlikte³², bu durumu destekler mahiyette arşiv belgelerine ihtiyaç vardır.

Sosyal-Ahlaki bir Kod olarak Frengi: Fuhuşla Mücadele

Devletin frengiyle mücadelesinde fuhşun ve bu işle uğraşanların denetim altına alınması da önemli bir yer işgal eder. Nasıl ki devlet iktidarı, askerlik üzerinden imparatorluğun erkek nüfusunun denetlenmesi için sağlığa müdahil oluyorsa, imparatorluğun kadın nüfusunun bir kısmı için bu denetim fuhuş üzerinden, geneli için hastalığın sosyal-moral inşasıyla sağlanmıştır. Diğer yandan fuhuşla mücadele aynı zamanda askerlik konusuyla da yakından ilişkilidir ve bir anlamda bu iki konu birbirini tamamlar niteliktedir. Nitekim Selanik kayıtlı 1906 tarihli bir arşiv belgesi, fuhuşla mücadele ile İmparatorluğun temel kaygısı olan asker sağlığı arasındaki bağlantıyı ortaya koymaktadır. Buna göre Selanik'teki yerli ve yabancı fahişelerden jandarma zabıtlarına ve yerel halka frengi hastalığı bulaştığının altı çizilmiş ve hastalıkla mücadele için fahişelerin ücretsiz olarak muayene edilmesi

³⁰ BOA. DH. MKT. 1154, 7 S 1325 [22 Mart 1907]

³¹ BOA. DH. MUİ. 109, 24 C 1328. [3 Temmuz 1910]

³² Mazhar Osman, *Sıhhat Almanakı*, İstanbul, Kader Matbaası 1933 s. 40'dan aktaran Halil İbrahim Kalkan, *age*, s. 63.

gerektiği bildirilmiştir.³³

1850'lerin ikinci yarısından itibaren İstanbul'da açılan genelevlerde tıbbi denetimin henüz başlamamış olması veneral frenginin İstanbul ölçeğinde yaygınlık kazanmasının önemli bir nedenidir. Yukarıda da belirtildiği gibi özellikle İstanbul limanı çevresindeki genelevler, deniz yoluyla şehre gelen gemiciler, işçiler ve askerler için bir çekim merkeziydi. 1870'de İstanbul Belediyesi'nde fuhuşla ilgili olarak bir sağlık komitesi toplanmıştır. Bu komitede hazırlanıp hükümete sunulan ve Agop Handanyan tarafından hazırlanan bir raporda toplumun genel sağlığının korunmasının hükümetin doğrudan görevleri arasında yer aldığı ve bu yüzden de frengiyle mücadele için fahişelerin düzenli olarak tıbbi muayeneden geçirilmesi gerektiği belirtilmiştir. 1880'lerde, genelevlerde resmi olarak tayin edilmiş ve polis gücü tarafından desteklenen doktorlar tarafından fahişelerin haftada iki kere düzenli tıbbi muayenelerine başlanmıştır. Diğer taraftan bu muayeneler sonucu hastalıklı bulunan ya da hastalıklı olduğundan şüphelenilen fahişelerin gözlem altında tutulabilmesi için Nisa Hastanesi açılmıştır. Ne var ki, hastanenin koşulları hem oldukça kötüdür hem de hastane laboratuvar ve araç gereçten yoksun durumdadır. Bu bakımdan bu kurumun bir hastaneden ziyade "ahlaken düşkün, hastalıklı kadınları", o dönemdeki ifadeyle "illetli kızları" toplumdan soyutlama birimi olduğu söylenebilir.³⁴ 1880'lerde hem tıp hem de siyaset çevrelerindeki önemli bir tartışma konusu hastaneye gitmeyi reddeden fahişelerin durumunun ne olacağıdır. Sonuçta, doktor-bürokrat Agop Bey ve Hüsnü Paşa'nın ifadesiyle "başkalarının sağlığı için elbette, hastalığı tıbbi uzmanlarca teşhis edilen hasta bir kadın gerekirse zor kullanılarak hastaneye götürülmelidir."³⁵

Fuhuşun denetlenmesi bağlamında frengiyle mücadele, arşiv belgelerinde yaygın olarak belirtildiği gibi hastalığın "adab-ı umumiyeyi ihlal eden frengi" yani genel düzeni bozan frengi olarak adlandırılmasını mümkün kılar. Dahası bu düzen özellikle -öncelikle de - merkez, yani payitaht için önemlidir ki bu bağlamda frengi illetini saçan "aluftelerin" taşralı olanlarının tedavileri yapıldıktan sonra memleketlerine gönderilmeleri önemlidir.³⁶ Merkezin korunmasının bir yolu da hastalıkların olabildiğince görüldüğü

³³ BOA. TFR.I.AS. 38, 28 C 1324 [19. Ağustos 1906]

³⁴ Halil İbrahim Kalkan, age, s. 65-66.

³⁵ Ibid.

³⁶ BOA. İ. Ş.D, 68 13. Ş 1301 [8 Haziran 1881].

yerlerde tedavi edilmesi ve İstanbul'un bu işe bulaştırılmamasıydı. 1906 tarihli Dâhiliye Nezareti'nin cüzam ve frengi hastalarının İstanbul'a gönderilmemesi ve buldukları yerlerde tedavi edilmelerine³⁷ yönelik genelgesi de böylesine bir kaygıyı yansıtmaktadır. Diğer yandan, İstanbullu kadın hastaların nasıl tedavi edileceği konusunu düzenleyen, 1884 tarihli Şura-ı Devlet'in yayınladığı rapor, frengi ve ahlaki kodların inşası bakımından önemli ipuçları vermektedir. Başkent İstanbul ve çevresinde frengili kadınlara yönelik kurulması planlanan hastanelerdeki şartların nasıl olması gerektiğini ele alan rapora göre, evli kadınlar ile evli olmayanların aynı yerde tedavileri büyük bir sorundur. Nihayetinde, alufterlerin toplu olarak, hastalıkları "insani durumlardan" kaynaklandığı belirtilen evli ve saygıdeğer (afife) kadınlardan ayrı bir yerde "toplanmasına" karar verilmiştir. Bu bağlamda, kadınların evli olanlarının doğal olarak ahlaki alan içinde yer aldıkları düşünülür. Celaleddin Muhtar da frenginin aileler içinde yayılışından erkekleri sorumlu tutsa da bu hastalığın toplumdaki genel yayılışını kadınların ahlaki alanda yer alıp almamaları üzerinden kurar. Muhtar eserinde, o dönem Parisinden bir istatistiğe yer vererek, hastalığın aile içine taşınmasından sorumlu olan kadınların oranının yalnızca %2,5 olduğunu belirtir. Bu sonuçtan yola çıkarak Osmanlı kadınlarıyla ve Fransız kadınları arasında bir mukayeseye girişir ve Parisli kadınların rastgele cinsellik yaşayan kadınlar olduğunun herkesçe bilindiğini ve %2,5'lük istatistik oranının dahi Osmanlı'da bulunamayacağını belirtir.³⁸

Frenginin öncelikle cinsel yolla bulaşan bir hastalık olması, bu hastalığın kurbanlarına yönelik modern sosyal tavır alışlar, hastalıklardan etkilenenlerin sosyal olarak damgalanması sonucunu veren "ahlaki korkuyla" birleşmiştir.³⁹ Quétel'in de belirttiği gibi, "Daha önce hiçbir zaman tıp ve ahlak bu kadar iç içe geçmemiştir: frengiye karşı önlem almanın temelinde ahlaki hijyen anlayışı yatıyordu."⁴⁰ Frenginin toplumsal düzlemde bir ahlaksızlık kriterine dönüşen metafor olarak nasıl kodlandığını Osmanlı örneğinde ortaya koyan şüphesiz en önemli belgelerden birisi, Bab-ı Seraskeri İkinci levazım şubesi baş katibi olan Hüsnü Efendi adlı birinin intiharına ilişkin

³⁷ BOA. DH. UMVM 95, 6 M1327 [28 Ocak 1909].

³⁸ Celaleddin Muhtar. "Frengi Tedavisi.", *Neval-i Afiyet I*. İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekası 1315/1899, s. 177.

³⁹ Kenneth F. Kiple, *Plague, Pox, Pestilence: Disease in History*, Barnes&Noble, NY, 1997, s. 102.

⁴⁰ Quétel, age, s. 4

olarak “yakalandığı frengi hastalığının verdiği utanç ve sıkıntıya dayanama-
ma” şeklinde düşülen nottur.⁴¹ Polis tarafından yürütülen soruşturmada, 27
Şubat 1894’de revolverle intihar etmiş olarak evinde bulunan 35 yaşındaki
Hüsnü Bey’i ölüme götüren neden, Hüsnü Bey’in *memoire*’na iliştilirilmiş
bir mektupta bulunmuştur. Mektuba göre Hüsnü Bey bu hastalığı, uzun
zamandır frengili olduğu bilinen kalem odacısı Ahmet’ten çalışma ofisinde
ortak kullanılan testi ve bardak yoluyla kapıldığı belirtmektedir. Ne var ki
Hüsnü Bey’in frengiye yakalanıp üzüntü ve umutsuzlukla intihara sevk
eden neden hastalığı taşımaktan ziyade bunun toplum tarafından algıla-
nışı, yani toplumsal olarak bir ahlaksız olarak damgalanmaktan duyduğu
korkudur. Geriye bıraktığı mektubunda Hüsnü Bey, kendi “yaşam tarzı”
ve ordu içindeki saygın konum ve başardığı işleri vurgulayarak kendini
bir anlamda müdafaa eder. Hüsnü Bey’in, “böyle bir illete sirayet edecek
mahallere ömründe gitmemiş”⁴² olduğunu belirtmesi, bir yandan hastalıkla
o hastalığa yüklenen ahlaksızlık damgasını ortaya koyarken diğer yandan bu
ahlaki kavrayışın toplumsal statüyle ya da sınıfsal bir konumla da ilgisini
ortaya koyar. Zira Hüsnü Bey’in kendi yaşam tarzı ve parlak kariyeri ile
konuya yaklaşması, genelev gibi mekânlara gidip bu hastalığa yakalanan
alt sınıftan insanlarla buralarla asla bir bağlantısı olamayacak olan insanlar
arasında bir set çekme gayretidir.

Hüsnü Bey’in umutsuzluğu frenginin özellikle başkentte ahlaki kodlar
çerçevesinde değerlendirildiğini gözler önüne sermekle birlikte bu ahlaki
kodlar özellikle de fuhuş bağlamında kadınları daha çok bağlamaktadır.
Benzer bir örneğe, 1920’lerin başında yazılan “Tahaffuz-u Hıfz-ı sıhhat”
adlı kitapta verilen ve hayali olması muhtemel üç vaka örneği, hastalık ile
ahlak ilişkisini ve ahlaksızlığın öznelere ve hastalığa yakalanma pratiği
ile bunların farklı cins ve sınıftan kimseler açısından ne ifade ettiğini ortaya
koyması bakımından ilgi çekicidir.⁴³

İlk örnek kocası cepheye olmasına rağmen “fevkalade namuslu” ve asla
“zevkü sefahate düşkün olmadığı” özellikle vurgulanan frengiye tutulmuş
orta-üst sınıftan bir kadındır. Doktor hastalığın sebebini adeta bir dedektif
edasıyla arar, kadın namuslu olduğuna göre, çünkü evlidir, nasıl frengili
olmuştur? Sonuçta evdeki hizmetçi kızın, ev sahibinin tuvalet eşyasını ve

⁴¹ BOA Y. PRK. ZB. 12, 21 § 1311 [27 Şubat 1894].

⁴² BOA. Y. PRK. ZB 12, 21 § 1311 [27 Şubat 1894].

⁴³ M. Fahri, İsmail T, “Frengi Hıfzısıhhası”, İstanbul, 1924, s. 23.

özellikle diş fırçasını gizlice kullandığı ve böylece frengi bulaştırdığı ortaya çıkar. Üst sınıftan olmasa da alt sınıflardan bir “namussuz” kadın her zaman bulunabilir olsa gerek! İkinci örnekte ise dilinde frengi yarası çıkan genç bir kızıdan bahsedilir. Kızın frengili olmasından dolayı evde kargaşalık çıkar ve babası kızı evden kovmak ister. Oysa kız her şeyden habersiz yani namusludur. Frenginin bulaşma nedeni, kızın alışveriş yaptığı yerdeki tezgahların, yazı yazmadan önce kalemi ağzına sokmasından sonra aynı kötü alışkanlığa sahip olan kızın benzer davranışı sergilemesindedir. Kitapta verilen üçüncü örnek frenginin toplumsal ahlaki kodları nasıl kadınlar üzerinden kurgulandığını ortaya koyması açısından daha çarpıcıdır. Bu sefer frengili olan bir erkektir. Bir gün arkadaşlarıyla “eğlenmek üzere gittikleri bir genelevde bir kadın çıplak olarak söz konusu erkeğin omuzlarına binmiş ve iki bacağını da omzunun etrafından göğsüne doğru sarkıtmıştır. Muayene ettirilen o kadının frengili olduğu ortaya çıkmıştır. Anlatı, erkeğin hiçbir şey yapmadığı, sadece eğlenmek niyetinde olduğu ama namussuz ve meşum olan kadının bu hastalığı ona bulaştırdığı şeklinde bir kontekste oturduğunu gösterir. Bu tam da Osmanlı modernleşmesinde ortaya çıkan, erkek oldukları için eğlenmeye hakkı olan ve bu durumun namuslarına halel getirmediği züppe erkek tipiyle, onları baştan çıkararak, namussuz frengi taşıyıcısı meşum kadın tipinin kurulduğu bağlamdır.

Sonuç

Ele alınan dönemde frengiyle mücadele sosyal bedende düzenleyici iktidar pratikleri bağlamında iki temel alanda yoğunlaşmıştır: Fuhuş üzerinden kadınların denetim altına alınması ile ordunun etkinliği açısından erkek nüfusun tedavisi. Bu iki önemli mücadele alanı gerçekte bir salgın hastalıkla yapılan mücadelenin aynı zamanda sosyal alanda toplumsal cinsiyet rollerinin iktidar tarafından pekiştirilme süreci olduğunu göstermektedir.

Nitekim frengiyle mücadelenin yalnızca “düşkün kadın” tipinin denetlenmesi, kayıt altına alınması ve muayene edilmesi yani temelde fuhuşla mücadele üzerinden yürütülürken bu meselenin diğer özneleri olan erkek müşterilerin dışarıda tutulduğuna değinmek gereklidir. Bu durum, elbette ataerkinin resmi düzlemde meşrulaştırıldığı açık bir çifte standart olarak değerlendirilebilir. Frengili kadın bedeni, hele ki bu beden alt sınıftan ya da fahişe olan birine aitse, erkek bedeninden farklı olarak ahlaksızlığın alanı olarak kurgulanır. Frengili olmak, kadınlar için özellikle de evli olmayan

kadınlar için bir düşkünlük ölçütüdür, ahlaki sorundur. Evli olan “saygın” kadınlarınsa, medeni hallerinden dolayı zaten böylesine bir ahlaksızlığın potansiyel öznelere olamayacakları baştan varsayılır. Oysaki erkeklerin de hastalığı taşıyan öznelere oldukları gayet bilindir olmakla birlikte, erkek bedeni çoğu zaman ahlaki bir çerçeveye sarmalanmaz. Hüsnü Bey’in intiharına geri dönecek olursak, intihara götüren neden Hüsnü Bey’in ahlaksız olarak damgalanmayı geneleve gitme gibi alt sınıfa has bir mekansal pratik üzerinden algılıyor oluşudur, yoksa problem bir erkek olarak frengiyle sonuçlanan bir cinsel eylemde bulunmuş olmak değildir.

Erkek bedenine modern devletin temel olarak askerlik fonksiyonunu yüklemesi, çalışmada da ortaya konmaya çalışıldığı gibi Abdülhamit döneminde erkeklerin tedavi edildikten sonra tekrar ordu içinde görevlendirilerek işgücü kaybının önüne geçilmesi amacını taşır. Dahası, askerlik ve fuhşun denetim altına alınması arasında sosyal düzenin tesisi açısından içsel bir bağ da vardır. Bu bağlamda erkekler için kışlalar, frengili kadınlar içinse hastaneler modern devlet iktidarının toplum düzenini temin edebilmek için iktidar pratiklerinin uygulandıkları mekânlar olarak karşımıza çıkar. Nitekim, Osmanlı arşivlerinden ilginç bir belge bu durumu çok net ortaya koymaktadır: 6 Ocak 1905 tarihli bir rapora göre Trablusgarb eyaleti olan günümüz Libyasında yer alan Bingazi’de Alfine adlı kabiledaki üç zenci kadının muayeneleri sonucunda frengi oldukları saptanmış ve bu kadınların rızalarına bakılmaksızın İzmir’e gönderileceği, kabilenin erkeklerinin de orduya kaydedilmeleri durumunda mahalli asayişin yani genel düzenin olumlu olarak etkileneceği belirtilmiştir.⁴⁴

⁴⁴ BOA. DH. MKT. 922, 29 L 1322 [6 Ocak 1905]

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

- BOA. A. MKT (Sadaret Evrakı, Mektubi Kalemi)
- BOA. C. AS (Cevdet Tasnifi, Askeri)
- BOA. DH. MKT (Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemi)
- BOA. DH. MUİ (Dahiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi)
- BOA. DH. UMVM
- BOA. İ. DH (İrade-Dahiliye)
- BOA. İ. Ş.D (İrade, Şura-yı Devlet)
- BOA. Y. PRK. ZB (Yıldız, Perakende Evrakı, Zaptiye Nezareti Maruzatı)
- Ahmed Şerif, “*Anadolu’da Tanin*”, (Haz.) Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarik Kurumu, Ankara 1999.
- Berksan, Fuat Kamil, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, İstanbul, 1938.
- Çetin, Osman “Bursa Şer’i Mahkeme Sicillerinden Notlar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 2, cilt.2, 1987. s .63-71. .
- Celeleddin Muhtar. “Frengi Tedavisi.”, *Nevsal-i Afiyet* I., İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaası, 1315 [1899] ss. 172-177.
- Çalık, Ramazan ve Muzaffer Tepekaya, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu’daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Konya Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 16, Konya 2006, s. 205-218.
- Galanti, Avram *Türkler ve Yahudiler* , Gözlem Yayıncılık, İstanbul, 1995
- Gordon, Colin. “Governmental Rationality: an Introduction,” *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* içinde, (ed.) Graham Burchell, Colin Gordon, and Peter Miller, University of Chicago Press, 1991
- Gül, Abdülkadir, “XIX. yy’da Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 41, ss. 239-270.
- Hot, İnci, “Ülkemizde Frengi Hastalığı ile Mücadele”, *T Klinik Tıp Etigi-Hukuku Tarihi*, sayı 12, 2004, s. 36-43.

- Kalkan, Halil İbrahim, *Medicine and Politics in the Late Ottoman Empire (1876-1909)*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2004.
- Kahya Esin ve Ayşegül Demirhan Erdemir, *Medicine in the Otoman Empire and other Scientific Developments*, Nobel, İstanbul, 1997.
- Kiple, F. Kenneth, *Plague, Pox, Pestilence: Disease in History*, Barnes&Noble, NY, 1997
- McCallum, Jack E. *Military Medicine: From Ancient Times to 21st Century*, ABC-Clio, 2008.
- Murphey, Rhoads, "Ottoman Medicine and Transculturalism from the Sixteenth through the Eighteenth Century", *Bulletin of the History of Medicine* 66, 1992 s.77-96.
- Quetel Claude, *History of Syphilis*, John Hopkins University Pres, Baltimore, 1992.
- Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul , 2002.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, Ankara, 2005.
- Yıldırım, Nuran, "Tanzimattan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. V, İletişim, İstanbul, 1985, s. 1320-1338.

